

Metin Bozan

İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci

İSAM Yayınları, İstanbul 2009, 272 s.

Özgür KAVAK

Dr.

İslam siyaset düşüncesi farklı ilmî disiplinleri bünyesinde barındıran zengin bir birikime sahiptir. Özellikle fıkah, kelâm ve tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin her birinin siyasete müteallik konularda önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu yazıda Şî mezhebi âlimlerinin “itikadî” bir mesele olarak ele almaları sebebiyle Ehl-i Sünnet alimlerinde kelâm ilmi çerçevesinde tartışma konusu edilen “imâmet nazariyesi”ne ilişkin İmâmiye Şiası'nın yaklaşımını inceleyen bir doktora çalışması değerlendirilecektir.

Türkiye'de Şiîliğin değişik fırkalarının ve muhtelif Şiî âlimlerinin imâmet anlayışı müstakil olarak veya diğer mezheplerle mukayeseli bir şekilde yüksek lisans ve doktora seviyesinde bir dizi akademik çalışmaya konu olmuştur.¹ Büyük çoğunluğu ilahiyat fakültelerinin

1 Mesela bkz. Mehmet Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezili İmamet Tartışmaları ve İskafi'nin Yeri*, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Danışman: Hasan Onat, Ankara 1996, 107 s.

Abdullah Ünalın, *Ehl-i Sünnet ve Şianın İmamette Dayandığı Hadisler*, Doktora tezi, Harran Üniversitesi SBE, Danışman: M. Said Hatipoğlu, 1998, 282 s. [Kitap olarak yayımı için bkz. *İmamet Teorisinin Referanslarında Ehl-i Sünnet ve Şia'ya Göre Hadis*, Elips Kitap, Ankara 2006, 285 s.].

Abdülkadir Dağ, *İmamiyye Şiasında Gaybet-i Suğra*, Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi SBE, Danışman: Cüneyt Gökçe, Şanlıurfa 1998, 86 s.

Ömer Niyaz Uysal, *İmamiyye Şiasında Masumiyet Anlayışının Doğuşu*, Yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Danışman: Avni İlhan, Isparta 1998, 78 s.

kelâm ve mezhepler tarihi bilim dallarında yapılan bu çalışmalardan birisi Metin Bozan'a ait olan doktora tezidir. 2004 yılında Prof. Dr. Hasan Onat danışmanlığında Ankara Üniversitesi'nde hazırlanan bu çalışma İSAM yayınlarının doktora tezleri serisi içinde 2009 yılında yayınlanmıştır. Müellif daha ziyade tarihi gelişimi içinde ve şahıs merkezli incelediği bu konuyu 2007 yılında kaleme aldığı *İmamîyye Şiasî'nin İmamet Tasavvuru (4. ve 5. asırlar)*, (İlahiyat, Ankara, 175 s.) başlıklı kitabında kavramsal bir çerçevede ele almıştır.

Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki en esaslı ayrılık sebeplerinden biri-i imâmet anlayışıdır. Şia'nın başta Hz. Ali olmak üzere sonraki tüm imâmların Allah tarafından "nas" ile belirlendikleri, ilâhî bilgiye sahip

Eyüp Koç, *İmamîyye'de İmamların Masumiyeti*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Öz, İstanbul 1998, 126 s.

Yakup Keskin, *İmamîyye Mezhebinin İlk Ortaya Çıkışı ve Belli Başlı İddiaları*, Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Danışman: Ahmet Turan, Samsun 2001, 163 s.

Mehmet Salih Arı, *İmamîyye Şiasî Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Fayda, İstanbul 2002, 371 s.

İhsan Duram, *İmâmîyye Mezhebinde İmamet Esası*, Yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Danışman: İbrahim Coşkun, Diyarbakır 2002, 83 s.

Ali Avcu, *İmâmîyye Şiasî'nde İmamet Anlayışının Doğuşu*, Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Danışman: Ahmet Turan, Samsun 2002, 141 s.

Ali Çiftçi, *İmamîyye Şia'sında Sefirler Dönemi*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Öz, İstanbul 2003, 148 s.

İbrahim Al-Halalşeh, *İmamîyye Şiasında İmam ve Özellikleri*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Adil Bebek, İstanbul 2003, 149 s.

Muhammed Hüseyin Demir, *Zeydiyye'ye Göre İmamet ve İmamda Bulunması Gereken Özellikler*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mazlum Uyar, İstanbul 2003, 99 s.

Hanifi İnce, *Nübüvvetin Şia'daki İmamet Anlayışına Etkisi*, Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Danışman: Selim Özarlan, Elazığ 2003, 90 s.

Özkan Gül, *İmamîyye Şiasında İlmü'l-İmâm İnanç*, Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Danışman: Hüdaverdi Adam, Sakarya 2004, 146 s.

Yasin Taş, *Zeydiyye'de İmamet Düşüncesi Doğuşu ve Gelişmesi*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Öz, İstanbul 2005, 121 s.

Hamdi Kaya, *İmamîyye Şiasî'nde Sefirler Dönemi*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Öz, İstanbul 2006, 85 s.

Vahid Taqhiyev, *İbnü'l-Mutahhar el-Hilli'nin İmamet Düşüncesi*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Mustafa Öz, İstanbul 2007, 181 s.

Adnan Gedikoğlu, *Kur'an Ayetleri Bağlamında İbnü'l-Mutahhar el-Hilli ve İbn Teymiyye'ye Göre İmâmîyye Anlayışı*, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Danışman: Seyit Bahcıvan, Konya 2008, 219 s.

kimselerden müteşekkil ve herbirinin ümmetin en “efdali” oldukları anlayışı ilk üç halife başta olmak üzere neredeyse tüm İslam tarihindeki imâmların meşruiyetini bir problem haline getirmektedir. Bu sebeple Ehl-i Sünnet ulemasının kahir ekseriyeti imâmet bahsinin itikadî değil, fikhî bir mesele olduğu görüşünü dile getirmekle birlikte, Şia tarafından itikad esası haline getirilen bu mevzuğu kelâm kitaplarına taşımak durumunda kalmışlardır. Bahsi geçen Sünnî ulemânın anlayışını takip ederek Metin Bozan, “başlangıçta siyasî nitelikli olan” Müslümanlar arasındaki ihtilafların Şiî anlayışın tesiriyle itikadî bir meseleye dönüştürüldüğü iddiasını tekrarlamakta, bu sebeple “Şiî gelenek içerisinde yer alan İmâmiyye mezhebinin görüşlerinin” doğru bir şekilde anlaşılmasını “imâmet nazariyesinin” ortaya konulmasına bağlamaktadır (s. 9, 57). Yazarın doktora tezinde cevap aradığı temel sorular “imâmet nazariyesinin ne zaman ortaya çıkmış olabileceği, bu nazariyeyi ortaya çıkartan etkenler, imâmetle ilgili İmâmiyye Şiası'nın fikirlerinin neler olduğu, tarihî süreç içerisinde hangi unsurların buna eklendiği ve bu anlayışın ana unsurlarının en erken ne zaman teşekkül ettiği” (s. 10). Müellif, çalışmasında kendisini bu sorularla ve özellikle imâmet anlayışının temel parametrelerinin teşekkül ettiği dönemi tespitle sınırlamaktadır.

Çalışma bir giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında tezde kullanılan kaynaklar, metot, temel kavramlar (tevellî-teberî, mehdîlik, vasîlik ve gizli ilim) ve İmâmiyye öncesi Şiîliğinin kısa bir tarihi yer almaktadır (s. 13-55). Eserin üç ana bölümü ise İmâmiyye olarak adlandırılan Şiî oluşumun tarihini vermektedir. Müellif kavramsal bir hassasiyet gözeterek bu oluşumun adlandırılmasında kullandığı kelimelerin tarihi açıdan kullanımına dikkat etmektedir. Bu sebeple Cafer es-Sâdık (ö. 148/765) ve Musa el-Kâzım'ın (ö. 183/799) yaşadığı mezhebin teşekkülünün erken dönemini ifade etmek için “İmâmiyyenin öncülleri olarak kabul edilenler” tabiri kullanılmakta; Musa Kâzım'ın vefat ettiğine kesin olarak inandıkları için “Kat'ıyye” adını aldığı ifade eden grup ise Ali er-Rıza (ö. 203/818) döneminden itibaren bahsi geçen oluşumu ifade etmekte kullanılmaktadır. İmâmiyye'nin imâmet anlayışının ana hatlarıyla teşekkül ettiği dönem için ise “İsnâşeriyye” tabiri kullanılmaktadır.

Birinci bölüm Şiî düşüncede “Hüseynî aile merkezli ilk farklılaşmalar ve imâmet nazariyesinin ortaya çıkışı” başlığını taşımakta ve özellikle Cafer es-Sadık ile onun talebelerinin görüşleri çerçevesinde bu nazariyenin ilk nüveleri tespit edilmeye çalışılarak Şiî imâmet anlayışının en önemli özelliği olan nas ve tayin anlayışının bu dönemde ortaya çıkıp çıkmadığı incelenmektedir. Bozan'ın tespitine göre en

azından Cafer es-Sâdık döneminde böyle bir anlayış bulunmamaktadır. Müellife göre bu anlayış ilk olarak dönemin en önemli Şii âlimlerinden olan Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) zamanında ve onun tarafından ortaya konulmuştur. Bu düşüncenin temelinde ise kimin hilafete daha layık olduğu, yani “efdaliyet” tartışması yer almaktadır. Zira efdal olanı Allah’ın bileceği düşüncesi zamanla nas ve tayinin zorunluluğu anlayışına kapı aralamıştır. Hişâm b. Hakem’e göre nübüvvete benzer şekilde akdedilen imâmetin nübüvvetten tek farkı nübüvveti peygambere melek bildirirken, imâmeti imâma Hz. Peygamber’in bildirmesidir. Ancak her iki bildirme de Allah’ın emriyle gerçekleşmektedir. İlk imâm Hz. Ali’den sonra bu bildirme önceki imâmın bildirmesine dönüşecektir. Varlığı gerekli görülen imâmete ehil olmak için ise soyla ilgili doğuştan getirilen sıfatların yanında “ismet, ilim, cesaret ve cömertlik” sıfatlarına sahip olmak zorunlu görülmektedir (s. 57-144).

“İmâmiyye’nin öncülerinin bölünmesi ve Kat’iyyenin merkeze oturması” başlıklı ikinci bölüm Musa Kâzım’ın vefatı sonrası mezhep içi farklılaşmaların imâmet anlayışına yansımalarını ele almaktadır. Musa Kâzım’ın öldüğünü ve imâmetin Ali er-Rızâ’ya geçtiğini ileri süren ve İmâmiyye öncülerinin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen *Kat’iyye*; Musa Kâzım’ın kâim mehdî olduğunu iddia ederek imâmeti sona erdiren *Vâkıfa* ve ölümü hususunda “*Tevakkuf*” eden üç yaklaşımın görüşleri bu bölümün ana yapısını oluşturmaktadır. Bu kısımda Kat’iyye mensuplarının yaklaşımlarını ağırlıklı olarak ele alan müellif bu dönemdeki İmâmi çevrelerde Şii imâmet anlayışının ayrırcı vasıfları arasında yer alan “kendisine itaat edilmesi farz olan imâm, nas, vasîlik, ismet ve semâvi âlemlerle bağlantı kurarak gizli ilme sahip olma” gibi anlayışların bütünüyle ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ona göre günümüz İmâmiyye inancının “mehdîlik, gaybet ve imâmların sayılarının sınırlanması” ile ilgili konuların dışındaki tüm kabullerinin bu dönemde yerleşik bir hal aldığını söylemek mümkündür. Bu bölümde ayrıca mevcut siyasî iktidarın Şii imâmlara ve Kat’îlere karşı tavırlarına ilişkin de bir alt başlık açılmıştır. Buradaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Abbâsî iktidarı imâmet iddiasındaki Alioğulları’nın kendi iktidarı için tehdit oluşturduğu zaman dilimlerinde aile üyelerine karşı tutuklama, zorunlu ikamete tabi tutma ve murakabe gibi tedbirlere başvurmuş; böyle bir tehdidin olmadığı dönemlerde ise daha esnek bir tavır takınmış, hatta aile üyelerine lutufkâr davranarak onları yücelttiği dahi olmuştur (s. 145-199).

Son bölüm “İsnâaşeriyye’nin ortaya çıkışı ve imâmet nazariyesinin tamamlanması” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde müellif ilk olarak onbirinci imâm Hasan el-Askerî’nin (ö. 260/873) ardında erkek çocuk

bırakmadan vefat etmesi üzerine İmâmî düşüncedeki farklılaşmaları incelemektedir. Bu, İmâmî nazariyede daha önce benzeri görülmeyen bir durumdur. Değişik fırkalar bu problemi aşmak için onun “mehdî olduğunu, gaybette bir oğlunun bulunduğunu, kardeşlerinden birinin imâm olduğunu yahut imâmetin bittiğini” iddia etmek başta olmak üzere farklı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Zamanla İmâmiyye arasında Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun olduğu ve gaybette bulunduğu görüşü hâkim hale gelmiştir. Eserde böyle bir oğulun varlığına getirilen deliller ile çocuğun gaybette oluş sebeplerine dair dile getirilen düşünceler tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla İmâmiyye bu dönemden itibaren biraz da mevcut durumun zorlamasıyla zahir bir imâmın gerekliliği düşüncesinden “bâtînî imâm” anlayışına geçmiş ve gâib de olsa bu imâma itaati gerekli görmüştür. Böylece aslında imâmet nazariyesi de teşekkül etmiş ve Şîî ulemâ çoğunluğu tarafından “nas ve tayin ile atanmış, masum ve ilâhi bilgi ile donanmış” imâmların sayısı on iki ile sınırlandırılmıştır.² Dolayısıyla bu yaklaşım sahiplerinin nasıl adlandırılacakları sorunu da ortadan kalkarak Şia mezhebinin ana damarı mesabesindeki bu oluşum “Kat'ıyye İsnâaşeriyye İmâmiyyesi” adını almıştır. Artık “normal insan yaşamının ötesinde ömür süren ve döndüğünde yeryüzüne adaleti hâkim kılacak olan kâim ve son imâm olan bir mehdinin varlığına inanan” bu kesim bütünüyle teşekkül etmiş ve sonraki yıllara mührünü vurmuştur (s. 201-243).

Kitap, ulaşılan neticelerin özetlendiği bir sonuç kısmıyla nihayetlenmektedir. Müellif bu kısımda daha ziyade tezi çerçevesinde ele aldığı Şîî ulemanın görüşlerinin tutarlılığını sorgulamaya özen göstermektedir (s. 245-248).

Çalışmada ilk dönemden itibaren kaleme alınan Şîî kaynaklar temel alınmış, diğer mezheblere ait eserler ile konuya ilişkin modern çalışmalardan da -son derece sınırlı bir çerçevede de olsa- istifade edilmeye gayret edilmiştir. İncelediği konuları kronolojik bir gelişim seyri içinde ele alma çabasının gözlendiği eserde müellif zaman zaman İmâmiyye'nin iddialarını Ehl-i Sünnet bakış açısından tenkit edip geçersiz saymaya çalışmaktadır (mesela bkz. s. 69-70, 87-89, 113, 190-191). Sonuç kısmındaki değerlendirmelerde daha bir belirgin olmakla birlikte kitabın geneline hâkim olan bu yaklaşım, Bozan'ın çalışması-

2 On iki imamın isimleri şunlardır: Hz. Ali b. Ebi Tâlib (ö. 40/661), Hz. Hasan (ö. 49/669), Hz. Hüseyin (ö. 61/680), Ali Zeynelâbidîn (ö. 95/713), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), Musa el-Kâzım (ö. 183/799), Ali er-Rıza (ö. 203/818), Muhammed el-Cevâd (ö. 220/835), Hasan el-Askerî (ö. 260/873) ve 260/873 yılında gaybete girdiğine inanılan Muhammed el-Mehdî; bkz. Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru*, s. 30-32.

nı adeta bir Sünnilik savunusu olarak görmeyi mümkün kılmaktadır. Eserin bu açıdan kurgulanmış bir Şiilik tarihi olarak değerlendirilmesi dahi mümkündür.

Kitaptan anlaşıldığı kadarıyla imâmet meselesi sadece Sünnî-Şîî ayrımında değil, Şîîlerin kendi iç ihtilaflarında da başat bir mevkiye yer almaktadır. “İmâmın kim olduğu, imâmetin kime geçtiğinin nasıl belirleneceği, imâmete ehil olmak için gerekli vasıfların neler olduğu, imâmların sayıları ve imâmetin sona erip ermediği, imâmların bilgilerin kaynakları ve sınırları” gibi bir dizi soruya verilen cevaplar Şîa içi fırkaların ortaya çıkmasında esaslı bir rol oynamaktadır.

Kitapta tam olarak açıklığa kavuşturulmamış bazı mevzular da bulunmaktadır. Sözelimi “imâmete müteallik vazifelerin neler olduğu, fiilî otoriteyi elinde bulundurmayan bir imâmın siyasi etkinliğinin ne anlama geleceği” gibi bahisler son derece sınırlı bir çerçevede ele alınmıştır ve bu konulara ilişkin incelenen dönemdeki tartışmaların seyri kapalı kalmıştır. Okuyucu bu hususta neredeyse yalnızca satırarası değerlendirmelerden hareketle bazı tespitlere ulaşabilmektedir. Çalışmadan imâmların yegane fonksiyonlarının tâbîlerinin imâmet makamına vermeleri icap eden “malları toplamakla” sınırlı olduğu gibi bir izlenim edinmek mümkündür (mesela bkz. s. 210-211). [İmamların adaleti sağlayıp zulmü engellemek, helal-haramı öğretmek, hak ile batılı ayırt etmek gibi daha ziyade imâmetin niçin gerekli olduğunu ifade etmek için dile getirilen diğer fonksiyonlarına işaret eden bazı ifadeler için bk. s. 183, 185-186, 219, 224-225].

2009 yılında kitap olarak yayınlanan bu tezin en önemli eksikliği ise 2004 yılında yapıldığı haliyle bırakılmış olması ve konuyla ilgili sonraki çalışmalara atıfta bulunmamasıdır. Yazarın aynı konunun devamı niteliğindeki ve daha ziyade Şîî imâmet nazariyesinin teşekkülü sonrasındaki gelişmeler ile imâmet tasavvurunun aklî ve naklî temellerini ele alarak bu tasavvurun “efdaliyet, masumiyet ve özel ilim” gibi unsurlarını inceleyen 2007 tarihli *İmamîyye Şiasının İmamet Tasavvuru* başlığını taşıyan kendi çalışmasına dahi herhangi bir atfının olmaması dikkat çekmektedir. Önümüzdeki yıllarda bu iki çalışmayı meczeden güncelleştirilmiş bir eser kaleme alınması muhtemelen bu eksiklikleri giderecektir. Takip eden başka çalışmalarda bu nazariyenin günümüzde aldığı şekil ve çağdaş Şîî âlimlerin yaklaşımlarının tespiti incelenmeyi bekleyen alanlar olarak önümüzde durmaktadır. Ayrıca Şîî imâmet anlayışının sadece mezhepler tarihi ve kelâm disiplinleri açısından değil, İslam siyaset düşüncesi perspektifinden de incelenerek değerlendirilmesi bu alandaki çağdaş Türkçe literatürün önemli bir eksikliğini dolduracaktır.